

KONSEPTUAL METAFORALARDA GENDER ASPEKTINING QO'LLANILISHI (NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDAGI FRAZEOLOGIZMLAR MISOLIDA)

Jo'raxolova Bahora Qurbonboyevna (O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti mustaqil tadqiqotchisi; e-mail: bahora_88@mail.ru. tel:977464098)

Annotatsiya. Ushbu maqolada konseptual metaforalarda gender aspektining nemis va o'zbek tillaridagi frazeologizmlarda qo'llanilishi yoritilgan. Unda konseptual metaforalarga oid adabiyotlar tahlil qilinib, gender aspektining qo'llanilishi har ikkala tildagi frazeologizmlar misolida tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: metafora, kognitiv-ligvistik metafora, konseptual metafora, metaforik iboralar, konseptual doira, manba domeni.

Аннотация. В данной статье рассматривается использование гендерного аспекта в концептуальных метафорах в немецкой и узбекской фразеологии, анализируется литература по концептуальным метафорам и рассматривается использование гендерного аспекта на примере фразеологии обоих языков.

Ключевые слова: метафора, когнитивно-лингвистическая метафора, концептуальная метафора, метафорические выражения, понятийный круг, исходная область.

Annotation. This article describes the use of the gender aspect in conceptual metaphors in German and Uzbek phraseology. It analyzes the literature on conceptual metaphors and examines the use of the gender aspect in the example of phraseology in both languages.

Key words: metaphor, cognitive-linguistic metaphor, conceptual metaphor, metaphorical expressions, conceptual circle, source area.

Bugungi kunda yurtimizda gender tilshunosligi sohasida ko'plab ilmiy taqdiqotlar olib borilmoqda. Gender aspektining tilshunoslikda hali o'rganilmagan sohalaridan biri bo'lmish konseptual metaforalarda nemis va o'zbek tillaridagi frazeologizmlar misolida qiyosiy tadqiq qilinishi gender tilshunosligining bir yutug'idir. Ushbu maqolada konseptual metaforaning mazmun-mohiyati, olimlar tomonidan o'rganilganlik darajasi, gender

aspektining konseptual metaforalarda qo'llanilishi nemis va o'zbek tillaridagi frazeolgizmlar yordamida tadqiq qilinadi.

Tilshunos Jorj Lakoff va faylasuf Mark Jonson o'zlarining “Biz yashayotgan metaforalar” (1980) asarida metafora shunchaki badiiy matnlarda uchraydigan bezak vazifasini bajaradigan ritorik vosita emas, balki metafora ajralmas vosita ekanligini ta'kidlaydilar⁴. Metafora kundalik tilimizning bir qismidir, chunki biz metaforalarda fikr yuritamiz va natijada ular bizning idrok va harakatlarimizga ta'sir qiladi.

Lakoff va Jonsonning kognitiv-lingvistik metafora nazariyasi an'anaviy metafora nazariyalaridan juda farq qiladi, ularda metafora sof lingvistik hodisa sifatida qaraladi. Metaforaning ana shunday an'anaviy ko'rinishlaridan biri almashtirish nazariyasidir.

Lakoff va Jonson nazariyasi so'nggi bir necha o'n yilliklarda katta e'tirofga sazovor bo'lgan bo'lsa-da, u ham kamida tez-tez tanqid qilindi. Misol uchun, nazariyaning juda noaniq va ba'zi joylarda ishonchsiz terminologiyasi borligi aytiladi. Ularning qo'llanilishi ham tez-tez so'roq qilinadi, chunki topilmalar odatda faqat lingvistik ma'lumotlarga asoslanadi va bu metaforik tuzilgan kontseptual tizim uchun yetarli dalil emas.

Tadqiqotlarga ko'ra Lakoff va Jonsonning kontseptual metafora nazariyasining asosiy taxminlari va ushbu nazariyaga oid tanqidlar umumlashtiriladi va nihoyat kelajakdagi tadqiqot ishlariga qisqacha nuqtai nazar beriladi.

Metafora tushunchasi antik davrga borib taqaladi. Aristotel allaqachon metafora haqida kundalik tilda emas, balki faqat poetika va ritorikada uchraydigan va shuning uchun bezakli va noaniq bo'lgan hodisa sifatida gapiradi. U metaforani ma'lum bir so'zni boshqa so'z bilan almashtirish orqali sodir bo'ladigan taqqoslash sifatida belgilaydi.⁵ Bu yerda “A B kabi” o'rniga “A – B” formulasi qo'llaniladi, chunki metaforada “o'xshash” qiyosiy zarracha ishlatilmaydi. So'zlarning ma'lum bir o'xshashligiga asoslanganligi sababli so'zlarning bunday almashinuvi sodir bo'lishi mumkin.

⁴ Lakoff.J.,M.Jonson. Biz yashayotgan dunyo.1980.

⁵ Aristotel.Poetischer englischer Text:DA Russel und M.Winterbottom(Hrsg.), In Alte Literaturkritik: Die Haupttexte in der Neuübersetzung. Oksford:Oksford UP. 1972 .65-bet.

Shunga ko'ra, almashtirish nazariyasidagi an'anaviy metafora kontsepsiyasida metafora birinchi navbatda uslubiy vosita sifatida qaraladi, Aristotel undan foydalanishni maslahat bermaydi, chunki ular kundalik foydalanish va ilmiy matnlarga mos emas.⁶

Bundan ko'rinadiki, yuqorida tavsiflangan metafora haqidagi an'anaviy nuqtai nazardan farqli o'laroq, metaforik iboralar faqat to'g'ridan-to'g'ri iboralar o'rnini bosadi va shuning uchun metaforalar ortiqcha, eng yaxshisi bezakli, lingvistik hodisadir, Lakoff va Jonson insonning kontseptual tizimi allaqachon tubdan metafora va metaforik iboralar ekanligini ta'kidlaydilar.⁷ Olimlarning fikriga ko'ra, metaforalarning tafakkur tuzilishida bunday muhim rol o'ynashi bizning idrokimiz va harakatlarimiz ham metaforik yo'naltirilganligini anglatadi va biz o'zimizni yo'naltirish va o'zimizga dunyoni ochish uchun kontseptual metaforalardan foydalanamiz.⁸

Shunday qilib, Lakoff va Jonson metafora birinchi navbatda lingvistik hodisa emas, balki kontseptual ekanligini ta'kidlaydilar va bizning fikrlashimiz metaforik tarzda tuzilganligini ko'rsatadigan kontseptual metaforalar va metaforik iboralar o'rtasidagi farqni ta'kidlaydilar.

Lakoff va Jonsonning kognitiv-lingvistik nuqtai nazaridan, metaforaning mohiyati "bir turdagi narsani boshqasi nuqtai nazaridan tushunish va boshdan kechirish"ni anglatadi.⁹

Olimlarning fikriga ko'ra, inson muqarrar ravishda ,ongsiz holda metaforalardan foydalanadi va shuning uchun ular har bir tilda, eng avvalo, kundalik tilimizda mustahkam o'rnashgan.¹⁰

Jorj Lakoff va faylasuf Mark Jonson asos solgan konseptual metaforaga misol qilib gender aspektining nemis va o'zbek tillaridagi frazeologizmlarda qo'llanilishini olamiz. **"Männer und Frauen, Liebeleien und Bratkartoffelverhältnisse"**, ya'ni **"Erkaklar va**

⁶ Aristotel. Poetischer englischer Text: DA Russel und M. Winterbottom (Hrsg.), In Alte Literaturkritik: Die Haupttexte in der Neuübersetzung. Oksford: Oksford UP. 1972 .S.65.

⁷ Lakoff J., M. Jonson. Biz yashayotgan dunyo. 1980. 58-59 betlar

⁸ Christoph D., Ikuma A. Konzeptionelle metaphorische Kartierung bei Schimpansen. 2013. S.5

⁹ Lakoff J., M. Jonson. Biz yashayotgan dunyo. 1980. 5-bet.

¹⁰ Lakoff J. Jonson M. Biz yashayotgan dunyo. 1980.

ayollar - noz-karashma va muammosiz munosabatlardir “. Odamlar o’zlarining hayoti haqida gapirganda, ular ko’pincha ayol va erkak tushunchasi bilan bog’liq bo’lgan idiomalar, frazeologizm yoki maqollardan foydalanadilar. Buning sababi shundaki, **Männer und Frauen** tushunchalarini yanada aniqroq va qulayroq tushunchaga aylantirish uchun ko’pincha **Liebeien und Bratkartoffelverhältnisse** kabi aniqroq konsepsiyalarga tenglashtiriladi. Ayollar va erkaklar haqida gapirganimizda, ko’z oldimizda noz—karashma qiladigan ayollar-u, ularning yonida himoyaga tayyor kuchli erkaklar gavdalanadi. Quyidagi metaforik iboralar she’riy tuyulishi mumkin, lekin yuqorida aytib o’tilganidek, ayniqsa, Männer und Frauen kabi mavzuni yanada aniqroq va tushunarliroq qilish maqsadida Liebeien va Bratkartoffelverhältnisse konsepsiyasining konseptual tuzilishi qo’llaniladi. Shunday qilib, ushbu misolda Männer und Frauen konsepsiyasi maqsadli hudud sifatida ishlaydi va Liebeien und Bratkartoffelverhältnisse konsepsiyasi kelib chiqish maydoni sifatida ishlatiladi.

Shunday qilib, kontseptual metaforalar mavhum maqsad sohasini tushunarli qilish uchun manba sohasidagi atamalar yoki iboralar qo’llaniladigan metaforik iboralarda lingvistik jihatdan namoyon bo’ladi.¹¹

Buni barcha barcha iboralarda Liebeien va Bratkartoffelverhältnisse tushunchalari bilan bogliq elementlar mavjudligidan ko’rish mumkin. Noz-karashma va muammosiz munosabatlar har xil bo’lishi mumkin bo’lsada, bu iboralarning barchasi Liebeien und Bratkartoffelverhältnisse shahvoniy, aniq tushunchasi bilan bogliq.¹²

Biz ushbu iboralarni qo’llaganimizda, biz tabiiy ravishda birinchi navbatda munosabatlar haqida o’ylaymiz va avval xabarni mashaqqatli ravishda dekodlashimiz shart emas.¹³

Kontseptual metafora atamasi metaforaning kontseptual doirasini tavsiflaydi. Bu manba domenini (bu asosiy domen ham bo’lishi mumkin) maqsadli domenga pryоекtsiyasi

¹¹ Koveces Z. Konzeptionelle Metafertheorie. 2008.

¹² Lakoff, J., M. Johnson. Biz yashayotgan dunyo. 1980. 45-bet.

¹³ Koveces Z. Konzeptionelle Metafertheorie. 2008. S. 6-7.

(xaritalash) natijasida yuzaga keladi. Kontseptual metaforalar tildan foydalanishni belgilaydi va hamma joyda mavjud. Masalan, chat xonasi xona kabi jismoniy shaklga ega emas, Osiyo tillarida oyning boshi, nemis tilida fazoviy boshlanishi yoki oxiri bo'lmaganidek, na bosh, na qo'l, na oyoq bor. Kontseptual metafora lisoniy (adabiyot) figuralar bilan chegaralangan metafora ritorik kontseptsiyasidan farq qiladi. Kontseptual metafora mazmunining lingvistik ko'rinishi lingvistik metaforalarda namoyon bo'ladi.

Kognitiv lingvistikada kontseptual metafora yoki kognitiv metafora bir g'oya yoki kontseptual sohani boshqasiga nisbatan tushunishni anglatadi. Bunga misol qilib, miqdorni yo'nalishga (masalan, "tinchlik narxi ortib bormoqda") yoki pulga nisbatan vaqtni tushunishga (masalan, "I. oldin vaqt sarflayman") munosabatda bo'lish mumkin.

Kontseptual metafora murakkab g'oyalarni oddiy so'zlar bilan tushunish uchun foydalidir va shuning uchun ko'pincha mavhum nazariyalar va modellar haqida tushuncha berish uchun ishlatiladi. Masalan, aloqani kanal sifatida ko'rib chiqqan o'lim kontseptual metafora bilan izohlangan katta nazariyadir. Bizning kundalik muloqotimiz, ya'ni metafora tili bilangina emas, balki ilmiy nazariyalarni tushunishimiz bilan ham shakllanadi. Bu metaforalar nafaqat tilda, balki muloqotda ham keng qo'llaniladi. Biz aslida metaforalarga muvofiq idrok qilamiz va harakat qilamiz.

Kontseptual metafora ustida ishlashning asosiy tanqidi ko'plab tadqiqotchilarning o'z tadqiqotlarini olib borish usullaridan kelib chiqadi. Ko'pchilik metaforalarni "yuqoridan pastga" yo'nalishi bo'yicha o'rganadi, avval kontseptual metaforalarni taklif qilish uchun ba'zi misollarni ko'rib chiqadi va keyin bu metaforalarning tuzilishini o'rganadi. Tildagi metaforalarni o'rganish uchun tadqiqotchilar o'zlarining leksikonini, lug'atlarini, va boshqa korpuslarini ko'rib chiqdilar. Tanqidchilarning ta'kidlashicha, bu tilning amalda qo'llanilishiga e'tibor bermagan va faraziy metaforalarga juda ko'p e'tibor qaratgan va ko'p qoidabuzarliklarni ko'proq universal bo'lganlarni qo'yish foydasiga jamlagan.

Kontseptual metaforalarda kontseptual sohalar uchun ikkita asosiy rol mavjud:

1. • Manba sohasi: biz metaforik iboralar yaratadigan kontseptual soha (masalan, **Erkaklar va ayollar - noz-karashma va muammosiz munosabatlar**).

2. • Destination domeni: biz tushunishga harakat qilayotgan kontseptual soha (masalan, **Erkaklar va ayollar - noz-karashma va muammosiz munosabatlar**).

Xaritalash - bu manba domenining maqsadli domen aspektlarini kuzatish va tavsiflash usuli. Xaritalar ma'lumotlarning domenlarga aqliy tashkil etilishini tasvirlaydi, bu tilda metaforik foydalanishga turtki bo'lgan asosiy hodisa. Ushbu kontseptualizatsiya kosmos va fizika qonunlarini yanada murakkab vaziyatlarga kengaytirish orqali fikrlashda qo'llaniladigan tasvir sxemalari, aqliy tasavvurlar bilan chambarchas bog'liq.

Ushbu nazariyaning asosiy qoidasi shundaki, metafora faqat til emas, balki fikrlash masalasidir. Metafora aniqroq kontseptual soha terminologiyasidan olingan so'zlar yoki boshqa lingvistik iboralardan iborat ko'rinadi, ammo kontseptual metaforalar o'zaro bog'liq metaforik iboralar tizimida yotadi. Xuddi shunday, kontseptual metafora tasvirlarining o'zi ham makon, vaqt, harakat, boshqaruv va gavdalangan inson tajribasining boshqa asosiy elementlarini o'z ichiga olgan tildan oldingi sxemalar bo'lgan tasviriy sxemalardan kelib chiqadi.

Tilda konseptual metafora keng tarqalgan bo'lib, Jorj Lakoff va Mark Jonson metafora ularning ta'xis ishlarida bizning fikrlash tarzimiz va xatti-harakatlarimizga ongsiz ravishda ta'sir qilishi mumkinligini ta'kidlaydilar. Masalan, nemis tilida keng tarqalgan kontseptual metaforani olaylik: **Ein Mann ein Wort- Erkak bir so'zlidir**. Ushbu metaforani nafaqat nemis tilida, balki ko'plab tillarda uchratishimiz mumkin, xususan o'zbek tilida ham xuddi shunday metafora mavjud.

Metaforalar bizning tilimizni shakllantiradi. Yuqorida keltirilgan misolda **Mann -erkak** konseptual metaforasi **ein Wort- bir so'zlilik** tomonidan shakllantiriladi. **Bir so'zlilikni** boshqa so'zlarda ham ko'rish mumkin, ammo biz bu tushunchadan **Mann -erkak** tushunchasi haqida fikr yuritish tarzimizni shakllantirish uchun foydalanamiz. Xuddi shu narsa boshqa kontseptual metaforalarga ham tegishli.

Yuqoridagi keltirilgan fikrlar va misollar shuni ko'rsatadiki, Lakoff va Jonsonning konseptual metaforalarga asoslangan metaforik iboralarni asosan ongsiz ravishda

ishlatishimiz, sharhlashimiz va ular bizning kundalik tilimizda mustahkam o'rinishganligi haqidagi farazlarni qo'llab-quvvatlaydi.

Ushbu maqolada konseptual metaforalarda gender aspektining nemis va o'zbek tillaridagi frazeologizmlarda qo'llanilishi yoritilib berildi. Unda konseptual metaforalarga oid adabiyotlar tahlil qilinib, gender aspektining qo'llanilishi har ikkala tildagi frazeologizmlar misolida qiyosiy tadqiq qilindi. Bundan ko'rinadiki, biz gender aspektini nafaqat iboralarda, balki ularni konseptual metaforik frazeologizmlarda ham ko'rishimiz mumkin, tahlil qilishimiz mumkin. Gender aspekti keyinchalik nafaqat nemis va o'zbek tillaridagi konseptual metaforik iboralarda, balki har ikkala tildagi paremiyalarda ham qiyosiy jihatdan tahlil qilinsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Ushbu maqolada yoritilgan ilmiy izlanish yosh mutaxassislarimizning ilmiy faoliyatlari uchun turtki bo'la oladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aristotel. Poetischer englischer Text: DA Russel und M. Winterbottom (Hrsg.), In Alte Literaturkritik: Die Haupttexte in der Neuübersetzung. Oksford: Oksford UP. 1972.
2. Christoph D., Ikuma A. Konzeptionelle metaphorische Kartierung bei Schimpansen. 2013.
3. Kenjali E.R., Abdurahmonova T.D.V. The role of reading in improving speaking skills in the context of teaching English as a foreign language. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies. (CARJIS) 2022.
4. Kovecses Z. Konzeptionelle Metaphertheorie: 2008.
5. Jonson M. Moralische Vorstellungskraft. Chikago. 1995.
6. Lakoff J. Frauen und gefährliche Dinge. Chikago. 1987.
7. Lakoff J., Jonson M. Metaphern, nach denen wir leben. Chikago. 1980.
8. T. A. Madalimov. Qadimgi hind falsafiy manbaalari va tadqiqot uslublari. (CARJIS). 2022.